

Urmia University

Caliphate on the scale of thought and power: A critical analysis of the reign of al-Ḥākim bi-Amr Allāh al-Fāṭimī (375–411 AH)

Ghasim Yasin¹

1- PhD in Islamic History and University lecturer, Department of History, Faculty of Literature, Urmia University, Urmia, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/06/02 Accepted: 2025/10/21 pp: 21- 36 Keywords: Fāṭimid Caliphate, Al-Ḥākim bi-Amr Allāh, Ismāʿīlī Daʿwa, Legitimacy Crisis, Druze Movement, Religious–Social Policy.	The Fāṭimid Caliphate, founded in the late 3rd century AH in the Islamic Maghreb and relocated to Egypt in the mid-4th century AH, emerged as a prominent politico-religious power in the Islamic world. Among its various periods, the reign of al-Ḥākim bi-Amr Allāh (375–411 AH) stands out as one of the most controversial phases, playing a pivotal role in the structural transformations and delegitimization of the Fāṭimid Caliphate. This study aims to critically analyze the religious, social, and political dimensions of al-Ḥākim's caliphate and to assess the consequences of his policies on the Ismāʿīlī authority structure. Using a descriptive–analytical approach and drawing upon primary historical sources as well as contemporary research, the study seeks to reconstruct and evaluate the developments during al-Ḥākim's rule. The findings reveal that his reign was marked by significant ideological and political fluctuations. Initially characterized by religious tolerance and support for knowledge, his policies gradually shifted toward social restrictions, doctrinal rigidity, and tolerance toward extremist movements such as the Druze movement. These discursive shifts weakened the strategic coherence of the caliphate and eroded the symbolic capital of the Imam–Caliph, paving the way for ideological fragmentation and political crises. The study concludes that the caliphate of al-Ḥākim bi-Amr Allāh represents a striking example of the tension between charismatic authority and institutional stability in medieval Shīʿī caliphates. Analyzing this period contributes to a deeper understanding of the mechanisms of legitimacy, divergence, and religious authority within caliphal structures.
	Citation: Yasin, Gh. (2026). Caliphate on the scale of thought and power: A critical analysis of the reign of al-Ḥākim bi-Amr Allāh al-Fāṭimī (375–411 AH). <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 21-36. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56239.1041 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.2.6

¹ **Corresponding author:** Ghasim Yasin, **Email:** ghasimyasin@gmail.com, **Tell:** +989144885035

Extended Abstract

Introduction

The Fatimid Caliphate represents one of the most significant examples of a religio-political state in the medieval Islamic world. It emerged on the basis of the *Ismaʿili daʿwa*, the doctrine of the Imamate, and the claim to an alternative legitimacy in opposition to the Abbasid Caliphate. Within this historical context, the reign of al Ḥākim bi Amr Allāh (386–411 AH / 996–1021 CE) occupies a distinctive yet controversial position in political, religious, and intellectual history. During this period, alongside the continuation of certain scholarly and institutional policies of the Fatimids, a series of contradictory and at times stringent decisions in religious and social spheres were implemented. These policies had profound consequences for the legitimacy of the Fatimid caliphate, the social cohesion of Egyptian society, and the internal structure of the *Ismaʿili daʿwa*. Therefore, examining this period is essential for understanding the relationship between religious thought and political authority in Islamic history.

The main objective of this study is to provide a critical analysis of the relationship between the religio-political policies of al Ḥākim bi Amr Allāh and the transformations in the legitimacy of the Fatimid caliphate. The article seeks to demonstrate how al Ḥākim's policies toward Sunnis, the dhimmī communities, religious institutions, and his fluctuating public conduct gradually created a gap between the "ideal Imamate" in *Ismaʿili* thought and the "lived Imamate" in the historical experience of the caliphate. The central research question is: What impact did the religio-political policies and approaches of al Ḥākim have on the legitimacy, social cohesion, and authority of the Fatimid caliphate? In addition, several subsidiary questions are addressed: How did al Ḥākim's religious policies toward Sunnis and dhimmīs evolve, and what consequences did these changes have for Egyptian society and the political relations of the caliphate? What relationship existed between al Ḥākim's political behavior and the emergence of extremist movements, particularly the Druze movement? And how did *Ismaʿili* thinkers—especially Ḥamīd al Dīn al Kirmānī—respond to this intellectual and political crisis? Although numerous studies have examined Fatimid history and *Ismaʿili* thought, a comprehensive analysis that simultaneously investigates the intersection of politics, theology, and the crisis of legitimacy in this period remains limited.

Material & Methods

This research adopts a historical analytical approach based on a descriptive critical method. The data are drawn from two main categories of sources. The first includes primary historical and theological sources, such as the works of classical historians including al Maqrīzī, Ibn al Athīr, Ibn Khaldūn, Ibn Taghrībirdī, Ibn Ḥajar al ʿAsqalānī, Ibn Duqmāq, and Ibn ʿIdhārī, as well as *Ismaʿili* theological and philosophical writings, particularly the treatises of Ḥamīd al Dīn al Kirmānī. The second category consists of modern scholarly studies in Persian, Arabic, and Western languages that address Fatimid history, the *Ismaʿili daʿwa*, and the reign of al Ḥākim bi Amr Allāh. Data collection was conducted through library research, and the analysis was carried out through comparison of historical accounts, evaluation of the reliability of sources, and examination of textual contradictions.

In this study, a distinction is made between accounts produced by opponents of the Fatimids and reports originating from within the *Ismaʿili* tradition in order to avoid a one-sided representation of al Ḥākim's reign. The theoretical framework of the research draws upon a combination of Max Weber's concept of charismatic legitimacy, Émile Durkheim's theory of social cohesion and normative disruption, and the analysis of religio-political authority within the structure of a Shiʿi caliphate. This framework makes it possible to analyze al Ḥākim's caliphate not merely as a series of political events but as a complex process characterized by fluctuating authority, crisis of legitimacy, and social tension.

Results and discussion

The findings of this study indicate that the caliphate of al Ḥākim bi Amr Allāh can be understood on two interconnected levels of political and religious action. On the first level, during the early years of his reign, al Ḥākim supported scholarly and cultural activities, most notably through the establishment of the Dār al Ḥikma (House of Wisdom) in 395 AH (1005 CE). The Dār al Ḥikma functioned not only as a center for learning and manuscript production but also as one of the principal institutions for reproducing Ismaʿili discourse and reinforcing Fatimid legitimacy. In this intellectual environment, scholars such as Ḥamīd al Dīn al Kirmānī played a significant role in the rational reconstruction of the doctrine of the Imamate and in providing a theoretical defense of the authority of the Imam Caliph.

On the second level, from around 400 AH onward, al-Ḥākim's policies underwent a noticeable transformation. Restrictions imposed on certain Sunni rituals, pressure placed upon dhimmī communities, the weakening of some non-Muslim religious institutions, and the issuance of strict social and moral regulations reflected this shift in policy. Although some of these measures may be interpreted as responses to political crises or concerns for maintaining public order, overall, they contributed to declining social satisfaction, increasing sectarian tensions, and the erosion of the symbolic capital of the caliphate. Within the pluralistic society of Egypt, these developments weakened social solidarity and intensified religious divisions.

Another significant finding of this research is the relationship between al Ḥākim's unconventional and fluctuating behavior and the emergence and spread of the Druze movement. In a context where the caliph's discourse and political conduct were characterized by ambiguity and inconsistency, figures such as Ḥamza baʿ Alī and Nashtakīn al Darazī exploited the situation to advance extremist interpretations, developing doctrines concerning the manifestation or divinity of al-Ḥākim. Although historical sources contain evidence that al-Ḥākim himself rejected such forms of extremism and that thinkers like Ḥamīd al Dīn al Kirmānī strongly opposed these ideas, the absence of a decisive and coherent stance by the central authority contributed to the persistence of this doctrinal and institutional crisis.

From a theoretical perspective, this period reveals a significant gap between the "ideal Imamate" articulated within the Ismaʿili intellectual tradition and the "lived Imamate" experienced in the historical practice of the caliphate. The contradictory policies and unpredictable decisions of al-Ḥākim weakened the foundations of the charismatic legitimacy upon which the Fatimid caliphate relied. Consequently, the religio-political authority of the Fatimids gradually experienced internal erosion. At the same time, policies of differentiation and restriction disrupted rather than strengthened social cohesion.

Conclusion

The findings of this study suggest that the caliphate of al-Ḥākim bi Amr Allāh represents a striking example of the tension between interpretive religious rationality, political authority, and the crisis of legitimacy in medieval Islamic history. On the one hand, this period witnessed the continuation of intellectual traditions, the establishment of cultural institutions, and sustained efforts to reinforce the doctrine of the Imamate. On the other hand, strict policies, fluctuating decision-making, and ambiguity in political conduct created conditions conducive to intellectual and social crises. Therefore, al-Ḥākim cannot be adequately explained through simplistic characterizations such as "mad," "tyrannical," or "reformist." Rather, his reign must be understood within the broader context of structural tensions within the Fatimid state, sectarian competition, and internal challenges to legitimacy.

In conclusion, the reign of al-Ḥākim represents a turning point in Fatimid history, as it exposed the widening gap between the sacred authority of the Imam and the political realities of governance. This gap not only affected the social cohesion of Egyptian society but also intensified sectarian fragmentation within the Ismaʿili daʿwa. From this perspective, studying

this period contributes significantly to understanding the mechanisms of political legitimacy, the relationship between religion and power, and the processes through which religious crises emerge in Islamic history.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

خلافت در ترازوی اندیشه و قدرت: تحلیلی انتقادی بر دوره الحاکم بأمراة فاطمی (۴۱۱-۳۷۵ ه.ق)

قسیم یاسین^۱

۱- دانش آموخته دکتری تاریخ اسلام و مدرس دانشگاه، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
خلافت فاطمی که در اواخر قرن سوم هجری قمری در مغرب اسلامی بنیان نهاده شد و در میانه قرن چهارم به مصر انتقال یافت و به یکی از قدرت‌های برجسته سیاسی-مذهبی در جهان اسلام تبدیل گردید. در این میان، خلافت الحاکم بأمراة (۳۷۵-۴۱۱ ق) به عنوان یکی از دوره‌های مناقشه‌برانگیز، نقشی محوری در تحولات ساختاری و مشروعیت‌زدایی از خلافت فاطمی ایفا کرده است. پژوهش حاضر با هدف تحلیل انتقادی ابعاد دینی، اجتماعی و سیاسی خلافت الحاکم و بررسی پیامدهای سیاست‌های وی بر ساختار اقتدار اسماعیلی، سامان‌یافته است. مطالعه با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر مبنای منابع اصیل تاریخی و پژوهش‌های معاصر، تلاش دارد؛ روند تحولات خلافت الحاکم را بازسازی و ارزیابی کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که دوران حکومت وی با نوسانات ایدئولوژیک و سیاسی قابل توجهی همراه بود؛ به گونه‌ای که سیاست‌های آغازین مبتنی بر تساهل مذهبی و حمایت از دانش، با گذر زمان به محدودسازی‌های اجتماعی، سخت‌گیری‌های اعتقادی و مدارا با جریان‌های غالی نظیر نهضت دروزیه تبدیل شد. این چرخش‌های گفتمانی، با کاهش انسجام راهبردی خلافت و تضعیف سرمایه نمادین امام-خلیفه، زمینه‌ساز انشقاق ایدئولوژیک و بحران‌های سیاسی شد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که خلافت الحاکم بأمراة نمونه‌ای بارز از تنش میان اقتدار کاریزماتیک و پایداری نهادی در نظام‌های خلافت شیعی قرون میانه بوده و بررسی آن می‌تواند به فهم ژرف‌تری از سازوکارهای مشروعیت، واگرایی و اقتدار مذهبی در ساختارهای خلافت روشن‌گر باشد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۹ صص: ۲۱-۳۶ واژگان کلیدی: خلافت فاطمی، الحاکم بأمراة، دعوت اسماعیلی، بحران مشروعیت، نهضت دروزیه، سیاست مذهبی-اجتماعی.

استناد: یاسین، قسیم. (۱۴۰۴). خلافت در ترازوی اندیشه و قدرت: تحلیلی انتقادی بر دوره الحاکم بأمراة فاطمی (۳۷۵-۴۱۱ ه.ق). نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۴)، ۲۱-۳۶.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56239.1041>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.2.6>

مقدمه

خلافت فاطمیان از جمله بارزترین و درعین حال پرچالش‌ترین نمودهای اقتدار سیاسی-مذهبی در تاریخ تمدن اسلامی است که در واپسین سال‌های قرن سوم هجری قمری، در سرزمین مغرب اسلامی بنیان نهاده شد. این خلافت، با بهره‌گیری از شبکه‌ای گسترده، منسجم و سازمان‌یافته از دعوت اسماعیلی و اتکای نظری به آموزه‌هایی چون «الرضا من آل محمد» و نظریه امامت اختصاصی، داعیه‌دار مشروعیتی فراتر از خلافت عباسی بود و کوشید الگویی بدیل از اقتدار دینی-سیاسی در جهان اسلام عرضه کند. انتقال مرکز خلافت به مصر در نیمه قرن چهارم هجری، نقطه عطفی راهبردی به شمار می‌آید که زمینه تحکیم اقتدار سیاسی و گسترش نفوذ ایدئولوژیک فاطمیان را فراهم ساخت. واکاوی تحولات خلافت فاطمیان، به‌ویژه در دوره بحران‌زای خلافت الحاکم بأمراة، از منظر بازشناسی سازوکارهای مشروعیت، ماهیت اقتدار مذهبی-سیاسی و دینامیک‌های انشقاق فرقه‌ای اهمیت بنیادین دارد.

دوره خلافت الحاکم (۳۷۵-۴۱۱ ق) به دلیل اتخاذ سیاست‌هایی متناقض، شتاب‌زده و در بسیاری موارد فاقد انسجام راهبردی، یکی از بحرانی‌ترین مقاطع تاریخ خلافت فاطمی محسوب می‌شود. نوسانات چشمگیر در رویکردهای مذهبی و اجتماعی، از تساهل آغازین تا تشدید فشارهای اعتقادی و محدودسازی‌های گسترده، نه تنها بنیان‌های مشروعیت دینی و اقتدار سیاسی خلافت را تضعیف کرد، بلکه انسجام اجتماعی جامعه مصر را نیز دچار اختلالی عمیق نمود و بستر پیدایش و گسترش جریان‌های غالی همچون نهضت دروزیان را فراهم آورد؛ جریان‌هایی که پیامدهای ایدئولوژیک و اجتماعی آن‌ها تا دهه‌ها پس‌از این دوره ادامه یافت و ساختار دعوت اسماعیلی را تحت تأثیر قرار داد.

با وجود پژوهش‌های ارزشمندی که تاکنون درباره تاریخ کلی، ساختار سیاسی و تشکیلات دعوت فاطمیان در آثار پژوهشگرانی چون حسن ابراهیم حسن، ولید فیاض و فرهاد دفتری به انجام رسیده است، همچنان تحلیل‌های جامع، چندبعدی و انتقادی در خصوص سیاست‌های مذهبی-سیاسی الحاکم و تأثیرات آن‌ها بر مشروعیت خلافت و انسجام اجتماعی-فرقه‌ای به‌طور شایسته مورد توجه قرار نگرفته است. مطالعه حاضر درصدد است این خلأ تحلیلی را جبران کرده و با بهره‌گیری از رویکردی تاریخی-تحلیلی و توصیفی، ابعاد مختلف عملکرد الحاکم را به‌طور نظام‌مند ارزیابی نماید و به پرسش اساسی تحقیق پاسخ دهد که: «سیاست‌ها و رویکردهای مذهبی-سیاسی الحاکم بأمراة چه تأثیری بر مشروعیت، انسجام اجتماعی و اقتدار خلافت فاطمی برجای نهاده است؟» بر اساس فرضیه‌ی بنیادین پژوهش، عملکرد ناپایدار و تصمیم‌گیری‌های متناقض الحاکم، با وجود فرصت‌های خاص سیاسی و فرهنگی، به تضعیف مشروعیت دینی-سیاسی خلافت و شکل‌گیری انشقاقی ژرف در ساختار اجتماعی و فرقه‌ای آن انجامید.

چارچوب نظری این پژوهش مبتنی بر تلفیق دیدگاه‌های ماکس وبر در خصوص مشروعیت کارزماتیک-سنتی، نظریه انسجام اجتماعی امیل دورکیم و مفهوم اقتدار مذهبی-سیاسی است. مطابق این چارچوب، مشروعیت خلافت فاطمی که بر ترکیب اقتدار سنتی ناشی از نسب پیامبر و مشروعیت کارزماتیک امام استوار بود، در تعامل با سازمان دعوت و وفاداری اجتماعی توده‌ها، مبنای بقا و تثبیت اقتدار خلافت را فراهم می‌کرد. باین‌حال، نوسانات سیاست‌گذاری و تساهل تلویحی الحاکم نسبت به جریان‌های غالی، مشروعیت کارزماتیک و انسجام اجتماعی-فرقه‌ای خلافت را دستخوش فرسایش تدریجی ساخت.

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تاریخی-تحلیلی و تحلیل محتوای انتقادی داده‌های گردآوری‌شده از منابع اولیه همچون آثار مقریزی، ابن‌اثیر و ابن‌خلدون و پژوهش‌های تحلیلی معاصر، درصدد است تصویری چندوجهی و دقیق از فرآیند شکل‌گیری بحران مشروعیت و پیامدهای اجتماعی-سیاسی دوره خلافت الحاکم بأمراة ارائه دهد.

زمینه‌های شکل‌گیری، بنیان‌های مشروعیت و چالش‌های نخستین خلافت فاطمی

خلافت فاطمی، برآیند تلاش پنهان، پیوسته و منسجم پیروان آیین اسماعیلی بود؛ کسانی که پس از وفات اسماعیل بن جعفر صادق (ع)، دعوت خود را به‌مدت بیش از یک قرن و نیم در خفا و تحت سازوکاری دقیق و سلسله‌مراتبی از داعیان، سازمان‌دهی و هدایت کردند. این دوره که در منابع به «عصر ستر» معروف است، پاسخی به فشارهای خلافت عباسی بود و شبکه‌ای از تبلیغ اسماعیلی در عراق، خراسان، شام و یمن گسترش یافت (سلومی، ۱۴۲۲: ۶۷). از نیمه دوم قرن سوم هجری، تمرکز دعوت به مغرب اسلامی

منتقل شد. در این مقطع، ابوعبدالله شیعی با پشتیبانی قبایل کتامة^۱، نهضت اسماعیلی را از فاز مخفی به مرحله تأسیس دولت رساند و با پیروزی‌های نظامی و تبلیغی، زمینه ظهور عبیدالله المهدی را فراهم ساخت. در سال ۲۹۶ هـ ق، عبیدالله با تکیه بر مشروعیت نسبی و ایدئولوژیک خود، خلافت فاطمی را بنیان نهاد (ابن‌عذارى، ۱۹۶۸: ۱/ ۱۲۱).

مشروعیت خلافت فاطمی بر دو پایه‌ی اصلی استوار بود: نخست، انتساب امامان فاطمی به خاندان پیامبر (ص)، که مشروعیتی کاریزماتیک و تقدسی مذهبی برای ایشان فراهم می‌کرد؛ دوم، تأکید بر آموزه‌های خاص اسماعیلی، به‌ویژه باور به وجود امام مستور و اصل «الرضا من آل محمد»، که مبنای انحصاری مشروعیت دینی-سیاسی تلقی می‌شد (Daftary, 1998: 135) این بنیان‌ها در تقابل صریح با مشروعیت خلافت عباسی قرار داشت و فاطمیان از آن برای تثبیت اقتدار خود بهره بردند.

در آستانه شکل‌گیری خلافت، مغرب اسلامی فضایی آکنده از تکرر مذهبی بود: حضور خوارج، زیدیه، اهل سنت و غلبه فقه مالکی، چالشی جدی برای دعوت فاطمی پدید آورد. اگرچه ابوعبدالله شیعی در آغاز با رویکردی مبتنی بر مدارا با فرقه‌های موجود وارد تعامل شد، اما پس از استقرار خلافت، عبیدالله المهدی و فرزندش القائم سیاستی سخت‌گیرانه در پیش گرفتند. محدودسازی فعالیت‌های اهل سنت و تأکید بر برتری آموزه‌های اسماعیلی، موجب بروز مقاومت‌هایی گسترده شد. شورش ابویزید خارجی (۳۳۲ هـ ق) و حمایت گسترده فقهای مالکی از او، نمونه بارز واکنش به این سیاست‌ها بود (مقریزی، ۱۹۹۸: ۱/ ۳۰۴؛ ابن‌عذارى، ۱۹۶۸: ۱/ ۱۴۵). با آغاز خلافت المنصور (۳۳۴-۳۴۱ هـ ق)، سیاست مذهبی فاطمیان دچار دگرگونی شده و به‌سوی مدارا و تساهل بیشتر متمایل گردید. انتصاب قضات اهل سنت از مذهب مالکی، اعطای آزادی در برگزاری شاعر مذهبی و کاهش فشار بر علما و فقهای غیر اسماعیلی، از نشانه‌های بارز این تغییر رویکرد به‌شمار می‌رود (مقریزی، بی‌تا: ۱/ ۳۲۹). این مسیر در دوره‌های خلافت المعز و العزیز نیز ادامه یافت؛ به‌گونه‌ای که در کنار ترویج فقه اسماعیلی، فضای نسبتاً بازی برای پیروان اهل سنت نیز فراهم گردید. این سیاست دگرگون‌شده که می‌توان آن را نوعی رویکرد نرم و تساهل‌محور در سیاست مذهبی نامید، برخلاف قاطعیت خشن سال‌های نخستین، زمینه‌ی مساعدی برای انتقال خلافت به مصر در سال ۳۶۲ هـ ق و تثبیت اقتدار سیاسی-مذهبی فاطمیان در این سرزمین فراهم ساخت (Daftary, 1998: 178) نوشتار حاضر، با تمرکز بر خلافت الحاکم بأمرالله، در پی تحلیل و بازخوانی انتقادی سیاست‌های مذهبی او و پیامدهای اجتماعی-ایدئولوژیک آن در دوره میانی خلافت فاطمی است.

عصر خلافت الحاکم بأمرالله فاطمی (۳۸۶-۴۱۱ هـ ق)؛ فرصت‌ها و بحران‌ها

ابوعلی منصور بن‌العزیز بالله، ملقب به «الحاکم بأمرالله»، ششمین خلیفه‌ی فاطمی و نخستین خلیفه‌ای بود که در مصر زاده شد (۳۷۵ هـ ق). وی در سال ۳۸۶ هـ ق، در یازده‌سالگی به خلافت رسید. دوره‌ی حکومت او به‌واسطه‌ی شخصیت پیچیده، سیاست‌های متغیر مذهبی و جایگاه ویژه‌اش در تاریخ تشیع اسماعیلی، از اهمیت خاصی برخوردار است. در آغاز خلافت، اداره‌ی امور در دست برجوان و حسن بن عمار بود. هرچند ابن عمار به‌عنوان «امین دولت و رجال» منصوب شد (مقریزی، بی‌تا: ۵)، اما با توجه به گرایش‌های استقلال‌طلبانه‌اش، الحاکم به برجوان نزدیک شد و ابن عمار در ۳۹۰ هـ ق حذف گردید. همان سال، برجوان نیز به فرمان خلیفه از میان برداشته شد (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۱۹۲-۱۹۴) و الحاکم در پانزده‌سالگی قدرت را کاملاً در دست گرفت.

به سال ۳۹۳ هـ ق، وی با حذف دیوان‌سالاران فاسدی چون فهد و عیسی بن نسطورس و انتصاب حسین بن جوهر به وزارت (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۱۹۴)، به اصلاحات اداری پرداخت. هم‌زمان، محدودیت‌هایی برای اهل ذمه اعمال کرد و تدابیری چون ادامه‌ی فعالیت‌های شبانه‌ی دیوان و گشودن شبانه‌روزی دربار اتخاذ نمود؛ اقدامی که به هرج‌ومرج اداری انجامید. تأسیس دارالحکمه در ۳۹۵ هـ ق، از دستاوردهای مهم فرهنگی دوران وی بود؛ مرکزی که محلی برای تدریس و تبلیغ اسماعیلیه و حضور علمای اهل سنت نیز به‌شمار می‌رفت (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۱). همچنین وی در ۴۰۴ هـ ق، ساخت «جامع الحاکم» را به پایان رساند.

خلیفه در آغاز سیاستی مداراجویانه نسبت به اهل سنت و اهل ذمه در پیش گرفت و مراکزی چون الازهر و دارالحکمه پذیرای علمای مختلف مذاهب بودند. حتی نهادهای برای فقه مالکی در فسطاط تأسیس شد که در ۴۰۳ هـ ق تعطیل گردید (لوئیس و

^۱ قبایل کتامة، از طوایف بربر ساکن در شمال آفریقا (شرق الجزائر کنونی)، دارای ساختاری منسجم و نفوذ محلی بودند و با گرایش به دعوت اسماعیلی، مهم‌ترین حامیان نظامی و اجتماعی ابوعبدالله شیعی در تأسیس خلافت فاطمی به‌شمار می‌آیند.

دیگران، ۱۳۷۵: ۲۲۰؛ اما از حدود ۴۰۰ ه. ق، الحاکم به دلیل ناکامی در جذب اهل سنت به اسماعیلیه، رویکردی سخت‌گیرانه‌تر اتخاذ کرد و آزادی‌های مذهبی محدود شد.

این دگرگونی با اخراج و قتل برخی علمای سنی دارالعلم در ۳۹۹ ه. ق آغاز شد (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۱) و با اقداماتی چون لعن خلفای نخستین، ممنوعیت نماز تراویح و سرکوب مخالفان عقیدتی تداوم یافت (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۴-۲۰۵). چنین سیاست‌هایی شکاف‌هایی عمیق میان حکومت و جامعه ایجاد کرد. شورش ابورکوه^۱ (۳۹۵-۳۹۷ ه. ق) و حمایت اهل سنت مصر از آن، بازتاب نارضایتی‌های مذهبی بود (مقریزی، بی‌تا: ۳۱؛ لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۸). در پی تشدید بحران‌ها، الحاکم از ۳۹۷ و سپس در ۴۰۳ ه. ق، فرمان‌هایی مبنی بر توقف سبّ صحابه صادر کرد (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۱) که نشان از تلاش برای کاستن از تنش‌ها داشت.

از اواخر دهه‌ی ۳۹۰ ه. ق، محدودیت‌ها بر اهل ذمه نیز افزایش یافت. دستور تخریب کلیساها، مصادره اموال، تحقیر ظاهری با پوشش خاص و منع از برخی فعالیت‌های اجتماعی، از جمله این اقدامات بود (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۲-۲۱۵). نقطه‌ی اوج این سیاست‌ها، ویرانی کلیسای قیامت در ۳۹۸ ه. ق و فرمان انهدام کلیساها و کنیسه‌ها در ۴۰۳ ه. ق بود (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۶). واکنش بیزانس به این اقدامات، صدور فرمان تحریم تجاری علیه مصر در ۴۰۶ ه. ق بود (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۷). در سال‌های پایانی خلافت، الحاکم با عقب‌نشینی نسبی، اجازه‌ی بازگشت اهل ذمه به آیین‌های خود را صادر کرد (۴۰۴ ه. ق) و فضای مذهبی نسبتاً آرام‌تری پدید آمد (مقریزی، بی‌تا: ۳۵). برخی پژوهشگران بر این باورند که این سیاست‌ها بیش از آن‌که برخاسته از تعصبات دینی باشد، راهکاری برای پاسخ به نارضایتی مسلمانان از نفوذ اهل ذمه در دستگاه خلافت به‌شمار می‌رفت (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۹).

شکوفایی دعوت اسماعیلی در پرتو نهضت فرهنگی

پس از فروکش کردن شورش ابورکوه، الحاکم بامرالله با فراغ بال به سیاست‌های فرهنگی و مذهبی پرداخت. این دوره، نقطه‌عطفی در تاریخ خلافت فاطمی بود که در آن، دعوت اسماعیلی با قلم و آموزش گسترش یافت، نه با شمشیر. مهم‌ترین اقدام او تأسیس «دارالحکمه» بود که به‌عنوان یکی از باشکوه‌ترین مراکز علمی و فرهنگی در قلب قاهره شناخته شد (مقریزی، ۱۹۹۷: ۴۵۷/۱). این نهاد، با کتابخانه‌ای عظیم و حضور دانشمندان نام‌آور، بستر رشد عقل و علم در جهان اسلام را فراهم آورد. الحاکم شخصاً در شکوفایی دارالحکمه نقش داشت: اساتید را برگزید، منابع مالی و امکانات آموزشی فراهم کرد و کتاب‌های سلطنتی را بدانجا منتقل ساخت (مقریزی، ۱۹۹۷: ۴۵۸/۱-۴۵۹). این مرکز تحت نظر «دعای‌الدعات» اداره می‌گشت و گاه خود خلیفه نیز در مجالس علمی حاضر می‌شد. در چنین محیطی، چهره‌هایی چون ابن هیثم، علی بن یونس و حمیدالدین کرمانی پرورش یافتند. کرمانی، متکلم برجسته اسماعیلی و معروف به «حجة‌العراقین»، از ارکان فکری دعوت فاطمی بود. دارالحکمه با تربیت داعیان و اعزام آنان به سرزمین‌های مختلف، نقش مهمی در گسترش دعوت فاطمی ایفا کرد (Daftary, 2004: 1/224). این گسترش فکری، واکنش خلافت عباسی را برانگیخت. نشست رسمی برای تضعیف مشروعیت نسب فاطمیان برگزار شد و بیانیه‌ای علیه آن‌ها، با امضای علمای شیعه و سنی، منتشر گردید (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۵۸۷/۵؛ Daftary, 2004: 1/225). این اقدام، خشم الحاکم را برانگیخت و او را مصمم‌تر ساخت.

در کنار نهضت علمی، الحاکم پروژه‌های معماری گسترده‌ای نیز به‌منظور تقویت دین اجرا کرد؛ از جمله تکمیل «جامع الحاکم» (۴۰۲ ه. ق)، «جامع راشده»، «جامع مقس»، و مرمت مساجد تاریخی چون الازهر (سیوطی، بی‌تا، ۲۵۱/۲-۲۵۳؛ ابن دقماق، بی‌تا، ۷۹/۱). وی با وقف‌های گسترده، معیشت خطیبان، فقها و خادمان دین را تأمین کرد. سیاست تساهل مذهبی الحاکم نیز قابل توجه است. در سال ۳۹۳ هجری، فرمانی برای آزادی مذهبی صادر کرد و حتی به فقهای اهل سنت از مذاهب چهارگانه مناصب دینی سپرد (مقریزی، ۱۹۹۱: ۱۰۴/۱). همچنین به مرمت اماکن مقدس مانند حرم پیامبر (ص)، قبة‌الصخره و مشهد امام حسین (ع) فرمان داد.

سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی: میان سخت‌گیری اخلاقی و عدالت اجتماعی

در واکنش به افراط در رفاه و طرب در جامعه مصر، الحاکم نظارت شدید بر زندگی مردم را آغاز کرد. او با ممنوعیت شراب، تخریب میخانه‌ها، و برخورد با اهل لهو، کوشید اصلاح اخلاقی را نهادینه سازد (مقریزی، ۱۹۹۶: ۵۴، ۷۷). محدودیت‌هایی چون ممنوعیت

^۱ ابورکوه، با نام کامل ولید بن هشام، مدعی اموی‌تبار برخاسته از اندلس بود که در سال ۳۹۵ ه.ق با حمایت قبایل بربر (از جمله زناته) علیه خلافت فاطمی قیام کرد. شورش او که با هدف احیای خلافت اموی صورت گرفت، تا دروازه‌های قاهره پیش رفت، اما سرانجام در ۳۹۷ ه.ق شکست خورد و ابورکوه کشته شد.

خروج زنان از خانه و نابودی تاکستان‌ها، واکنش‌های منفی گسترده‌ای به دنبال داشت (رشیدالدین، ۱۳۸۸: ۴۴؛ کاشانی، ۱۳۶۶: ۹۵، ۹۹). با این حال، در عرصه عدالت اجتماعی، چهره‌ای متفاوت از خود نشان داد. در دوره قحطی، با احتکارگران مقابله و کمک‌های مالی گسترده‌ای به نیازمندان ارائه کرد (مقریزی، ۱۹۹۶: ۶۵). همچنین، با وضع مالیات «مکس» بر کالاهای تجار رومی، درآمد ثابتی برای خزانه فاطمیان فراهم ساخت (مقریزی، ۱۹۶۸: ۱۰۴، ۱۰۹).

دوره خلافت الحاکم بامرالله را می‌توان آمیزه‌ای متناقض از تساهل مذهبی، شکوفایی فرهنگی، عدالت‌جویی اجتماعی و درعین حال، سخت‌گیری‌های افراطی در عرصه عمومی دانست. وی در تاریخ خلافت فاطمی، به عنوان شخصیتی تأثیرگذار و مناقشه‌برانگیز شناخته می‌شود که کوشید میان دین و قدرت، اصلاح‌گری و اقتدارگرایی، نوعی توازن راهبردی برقرار سازد؛ تلاشی که به میراثی پیچیده و محل منازعه در حافظه سیاسی-مذهبی جهان اسلام انجامید.

در آستانه الوهیت: شکل‌گیری نهضت دروزیه و بحران‌های عقیدتی

برآمدن نهضت دروزیه در سایه الحاکم

در دوران خلافت الحاکم بامرالله، جریان‌هایی در میان برخی داعیان اسماعیلی پدید آمدند که مرز میان تقدیس امام و ادعای الوهیت را درنوردیدند. در سال ۴۰۸ قمری، شخصی به نام حیدره الآخر^۱ با ادعای الوهیت برای الحاکم و بشارت ظهور او در «عصر قیامت»، نخستین جرقه‌های نهضت دروزیه را افروخت. با مرگ زود هنگام وی، این جنبش موقتاً خاموش شد، اما در سال ۴۱۰ ه.ق، حمزه بن علی^۲ با بازسازی مفهومی و تثبیت آموزه‌های پیشین، شالوده‌های عقیدتی این نهضت را بنیاد نهاد. در نظام اندیشگانی او، الحاکم تجلی نهایی نور ازل بود که در سیر تاریخ مقدس، از آدم تا علی و آنگاه العزیز بالله، به صورت متسلسل تجسد یافته و سرانجام در وجود الحاکم حلول کرده است (مقریزی، بی‌تا: ۶۵۹). شخصیتی دیگر به نام محمد بن اسماعیل درزی^۳، با ادعایی صریح‌تر به الوهیت الحاکم پرداخت و در جامع الازهر به تبلیغ این اندیشه پرداخت. نزد خلیفه جایگاهی چنان نزدیک یافت که «غلام الحاکم» خوانده می‌شد (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۱۸۴). با این حال، ادعاهای او خشم عمومی را برانگیخت و به ناچار به شام تبعید شد؛ در پی شورش‌های نیز ناپدید گشت و سرنوشتش در ابهام باقی ماند.

در این میان، حمزه بار دیگر ظاهر شد و با سازمان‌دهی منسجم آموزه‌های پیشین، مکتب دروزی را پایه‌گذاری کرد. در این مکتب، الحاکم نه انسانی معمولی، بلکه مبدأ قدسی هستی و عقل کل تلقی می‌شد. داعیان رسمی فاطمی، به‌ویژه حمیدالدین کرمانی، با تألیف رساله‌هایی همچون «الواعظه» به تقابل نظری با این جریان پرداختند و الحاکم را صرفاً امامی منصوب از سوی خداوند معرفی کردند (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۲۹).

با ظهور پیروانی چون المقتنی^۴، نهضت دروزیه حیاتی دوباره یافت. این آیین که بر حلول، تناسخ و تجلی نور الهی در وجود الحاکم تأکید داشت، به تدریج از جریان اصلی اسماعیلیه فاصله گرفت.

رفتارهای شخصی و غیرمعارف الحاکم نیز به تقویت این باورها انجامید؛ از جمله پرسه‌های شبانه در قاهره، گرایش به انزوا، ظاهر زاهدانه، لغو نماز جمعه و عیدین و فاصله‌گیری از آیین‌های رسمی فاطمی (مقریزی، بی‌تا: ۷۷، ۷۹، ۸۲). برخی مورخان همچون

^۱ حسین یا حسن بن حیدره فرغانی معروف به آخرم، از نخستین داعیان غالی اسماعیلی در اواخر خلافت الحاکم بود که در سال ۴۰۸ ق با طرح ادعای الوهیت برای الحاکم و نوید «عصر قیامت»، نخستین زمینه‌های شکل‌گیری نهضت دروزی را فراهم ساخت. وی اندکی پس از این ادعا کشته شد.

^۲ حمزه بن علی بن احمد وزنی، معروف به لیاد (زاده ی اواخر قرن ۴ هجری)، بنیان‌گذار فکری آیین دروزی و نظریه‌پرداز اصلی آن بود که با اعلام تجلی الهی در شخص الحاکم بامرالله، نظامی باطنی و تأویلی از دین را بنیان نهاد. او نقش مفسر حقیقت، سازمان‌دهنده عقاید سری و واسطه میان انسان و ظهور الهی را در این آیین ایفا می‌کرد.

^۳ محمد بن اسماعیل درزی معروف به انوشکین ترکی بخارایی (زاده ی حدود ۳۶۰ ق - ناپدید شده پس از ۴۱۱ ق)، از داعیان اسماعیلی با گرایش‌های غالی بود که در فضای باطنی‌گرایی خلافت فاطمی رشد یافت. وی در فاصله ی ۴۰۸ تا ۴۱۰ ق، با تکیه بر مفاهیم تجلی، قیامت و رفع شریعت، به تبلیغ الوهیت الحاکم بامرالله در جامع الازهر پرداخت. هرچند نامش با فرقه دروزی گره خورده، در نظام رسمی آن مطرود شمرده می‌شود. اساساً شخصیت فوق، که همگی اصالتاً ایرانی و برخاسته از قلمروهای فرهنگی خراسان و ماوراءالنهر بودند، در سال ۴۰۸ ه.ق، به تدریج وارد قاهره شدند. حضور آنان در دربار الحاکم بامرالله، در بستر گفتمان باطنی‌گرایی حاکم بر خلافت فاطمی، زمینه‌ساز شکل‌گیری جریان‌های فکری‌ای شد که مرز میان امامت و الوهیت را درنوردید.

^۴ المقتنی (فعال در دهه‌های نخست قرن ۵ ه.ق)، از داعیان برجسته آیین دروزی بود که پس از غیبت حمزه بن علی، نقش مهمی در حفظ و گسترش تعالیم باطنی و سازمانی این مکتب در شام ایفا کرد؛ در میان پیروان، جایگاهی شبه‌امامی یافت.

ذهبی، صراحتاً الحاکم را مدعی الوهیت دانسته‌اند (ذهبی، ۱۹۶۱: ۱۰۶). با این حال، در سال ۴۰۳ ق، الحاکم فرمانی صادر کرد مبنی بر این که مردم باید از نسبت دادن القاب ربانی به او پرهیز کنند و تنها با لفظ «سلام»^۱ خطابش نمایند (کاشانی، ۱۳۶۶: ۹۵). فرجام الحاکم نیز همچون زندگی‌اش، در هاله‌ای از ابهام باقی ماند. در شبی که ناپدید شد، از «نحس بودن ستارگان» سخن گفت و به مادرش هشدار داد. سحرگاه، به‌سوی کوه مقطم^۲ رفت و هرگز بازنگشت. جسد او هرگز پیدا نشد. برخی این غیبت را ناشی از توطئه خواهرش ست‌الملوک دانسته‌اند و گروهی دیگر، آن را زمینه‌سازی تبلیغاتی از سوی حمزه تفسیر کرده‌اند (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۳۲). ست‌الملوک پس از این رخداد، کنترل سیاسی را در دست گرفت، ابن دواس^۳ را به اتهام قتل اعدام کرد و نیابت فرزند خردسال الحاکم یعنی الظاهر را بر عهده گرفت.

ادعای الوهیت: امر واقع یا ساخته باطنیان؟

از مهم‌ترین اتهامات مطرح شده علیه الحاکم بامرالله، ادعای الوهیت اوست؛ باوری که عمدتاً از سوی غالیانی چون نشتکین درزی و فرغانی نشر یافت. با این حال، در منابع معتبر، نه تنها هیچ شاهد صریحی از الحاکم مبنی بر چنین ادعایی وجود ندارد، بلکه شواهدی از رد و تقبیح آن توسط خود او ثبت شده است. در سجلات رسمی و آثار متفکرانی چون حمیدالدین کرمانی، الحاکم آشکارا غلو و بدعت را مردود می‌شمارد (کرمانی، ۱۹۸۰: ۲۱۵). ابن خلدون نیز تأکید دارد که در صورت چنین ادعایی از سوی او، مردم واکنشی همچون طرد غالیان نشان می‌دادند: «لو ادعی الحاکم الألوهیة كما زعموا لما بقى له فى الناس داع ولا ناصر» (ابن خلدون، ۲۰۰۵: ۳۵۶/۴). مقریزی نیز می‌نویسد که الحاکم مردم را از تعظیم افراطی و بوسیدن دست او باز می‌داشت (مقریزی، بی‌تا: ۳۱۰). با این وجود، جای تأمل است که چرا برخوردی قاطع و علنی با این جریان‌ها صورت نگرفت. این سکوت، ممکن است نه از سر تأیید، بلکه در راستای تساهل فکری و آزادی گفت‌وگو در چارچوب عقل‌گرایی اسماعیلی تفسیر شود.

بازنگری در شخصیت و کنش‌های سیاسی-اجتماعی الحاکم بامرالله

از هیبت خلیفه تا رازهای یک ذهن متکثر

در تاریخ خلافت فاطمی، الحاکم بامرالله را باید نه صرفاً به‌عنوان یک خلیفه، بلکه به‌منزله پدیده‌ای چندوجهی نگریست؛ شخصیتی که در گذار از دیانت به قدرت، از زهد به قهر و از حکمت به سکوت، تصویری چندلایه و گاه رازآلود از خود در تاریخ به‌جا نهاده است (مقریزی، بی‌تا: ۷۷-۸۲؛ دفتری، ۱۳۷۵: ۲۲۹-۲۳۲). رفتار متناقض‌نمای او، خاستگاه نظریه‌هایی متضاد گشته است؛ از اتهام جنون و ادعای الوهیت (ذهبی، ۱۹۶۱: ۱۰۶؛ ابن اثیر، ۱۹۹۵: ۳۱۵/۹) تا ستایش زهد و اشتها به حمایت از دانش و فرهنگ (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۱۸۵-۱۸۹) هر چه هست، الحاکم شخصیتی است که نمی‌توان او را در سطرهای یک تفسیر یا روایت واحد محصور کرد. الحاکم بامرالله را باید نمونه‌ای ممتاز از شخصیت‌های میان‌مرزی در تاریخ اندیشه و خلافت دانست؛ چهره‌ای که در کنش و گفتار، پیوسته میان زهد و قهر، تعقل و شطح و قدسیت و اقتدار در نوسان بود. این چندلایگی وجودی، زمینه‌ساز روایاتی گاه متعارض شده است؛ از خلیفه‌ای غالی و مدعی الوهیت تا حامی علم و زاهدی گوشه‌گزین. در نتیجه، وی مصداق بارز شخصیت‌های «گریزنده از تفسیر نهایی» است؛ شخصیتی که هر تلاش برای تقلیلش به روایتی یک‌دست، در نهایت ناکام می‌ماند. تنوع منابع، ابهام‌های تاریخی و پتانسیل تأویلی شخصیتش، وی را همچنان به مسئله‌ای گشوده برای تاریخ‌نگاران، متکلمان و فلاسفه تاریخ بدل ساخته است.

قتل‌های سیاسی: خشونت یا عدالت؟

یکی از نخستین اتهامات وارد بر الحاکم، میل مفرط او به خشونت و حذف فیزیکی منتقدان و مخالفان است؛ اتهامی که در پرتو شواهد تاریخی، نیازمند بازخوانی عالمانه‌تری است. آنچه مورخان از قتل قاضی حسین بن علی، مالک بن سعید الفارقی یا حسین

^۱ به‌زعم برخی پژوهشگران، در سال ۴۰۳ ق، الحاکم با منع استفاده از القاب ربوبی و جایگزینی آن با لقب رمزآلود «سلام»، کوشید ضمن مهار غلو، جایگاه نیمه‌قدسی خود را حفظ کند؛ سیاستی دوگانه که هم کنترل ظاهر را ممکن می‌ساخت و هم امکان تأویل‌گری باطنی را برای پیروان فراهم می‌کرد.

^۲ کوه مقطم (جبل المقطم)، رشته‌کوهی کم‌ارتفاع در شرق قاهره است که از دیرباز جایگاهی نمادین و گاه رازآلود در تاریخ مصر اسلامی داشته است.

^۳ ابن دواس، سیف‌الدین حسین کتانی (د. ۴۱۱ ق)، فرمانده مغربی‌تبار سپاه فاطمی و زعیم قبیله کتامه بود که به‌دلیل نفوذ سیاسی‌اش، در توطئه احتمالی قتل الحاکم بامرالله مشارکت داشت؛ وی اندکی پس از ناپیدی خلیفه، به فرمان ست‌الملوک به‌طرزی ناگهانی اعدام شد.

بن جوهر صقلی نقل کرده‌اند، به‌ظاهر نشانی از استبداد خون‌ریزانه دارد؛ اما در عمق خود، نشان از خلیفه‌ای دارد که فساد اداری، خیانت‌های پنهان و تهدیدات اخلاقی را تحمل‌ناپذیر می‌دانست.

فرمان اعدام قاضی القضا، در پاسخ به خیانت در امانت و تعدی به حقوق یتیمان صادر شد (ابن حجر، بی‌تا: ۱۴۲)؛ قتل مالک، نتیجه‌ی دروغ‌گویی در مواجهه با اتهامی سنگین مرتبط با خانواده‌ی خلیفه بود (ابن حجر، بی‌تا: ۳۲۱)؛ و صقلی نیز در پی رسوایی‌های شبانه‌ای که به مرگ طبیب مخصوص خلیفه انجامید، مجازات شد (عبادی، ۱۹۷۰: ۲۸۵). این اقدامات، در افقی گسترده‌تر، نه‌جنون فردی، بلکه سخت‌گیری بر مبنای یک دستگاه اخلاقی-سیاسی خاص را نشان می‌دهند.

فرمان‌های اجتماعی و جهان‌بینی زاهدانه: شریعت یا ستم؟

الحاکم در مقام حاکمی که دغدغه اصلاح اجتماعی داشت، با صدور مجموعه‌ای از قوانین محدودکننده، از ممنوعیت شرب خمر و لهو و لعب تا محدودسازی تردد زنان در شب و روز، سعی در بازسازی سیمای دینی جامعه‌ی فاطمی داشت. این سیاست‌ها، اگرچه در ظاهر خشن و گاه غیرمنطقی جلوه می‌کردند، اما پشتوانه‌ای از عرفان‌گرایی شخصی و بینشی اخلاق‌مدار داشتند. با این وجود، از منظر جامعه‌شناختی، به‌ویژه در چارچوب تحلیل دورکیم، این سیاست‌ها به فرسایش انسجام ارگانیک جامعه منجر شد؛ زیرا به‌جای هم‌پذیری تفاوت‌ها، نوعی هم‌شکلی اجباری (انسجام مکانیکی) تحمیل شد که در نهایت انسجام اجتماعی را تضعیف کرد (Durkheim, 1984: 129-131). وی که پی درک واقعیت فساد جاری در طبقات مختلف جامعه بود، کوشید با تحریم ابزارهای لذت‌جویی، سیمای خلافت را با روح شریعت اسماعیلی منطبق سازد. این دستورها، گرچه گاه افراطی و گسسته از منطق زمانه به نظر می‌رسند، اما بیش از آن‌که ناشی از بیماری ذهنی باشند، ریشه در آرمان‌گرایی صوفیانه‌ی الحاکم و تلاش برای برقراری نوعی یوتوپای دینی داشتند (عبادی، ۱۹۷۰: ۲۸۶-۲۸۷).

برخورد با اهل سنت و ذمیان: مصلحت یا تعصب؟

موضع‌گیری‌های مذهبی الحاکم ب‌الله، اعم از مواجهه با اهل سنت و تعامل با اهل ذمه، از زوایای مبهم و درعین‌حال کلیدی در تحلیل ساختار حکمرانی او به‌شمار می‌آید. اگرچه در سطح ظاهری، این سیاست‌ها واجد جلوه‌هایی از تعصب دینی و اقتدارگرایی مذهبی‌اند، اما در تحلیل دقیق‌تر، واکنش‌هایی اقتضایی به تحولات سیاسی، تهدیدات ایدئولوژیک و بحران‌های مشروعیت تلقی می‌شوند. قتل قاضی فاطمی در مسجد الازهر به‌دست فردی اندلسی (۳۹۱ ق) و شورش گسترده ابورکوه در مغرب (۳۹۵ ق) که با لعن علنی خلفای فاطمی همراه بود، زمینه‌ساز تشدید برخوردها با اهل سنت گردید (مقریزی، بی‌تا: ۷۲-۷۴). در همین راستا، روابط الحاکم با مسیحیان و یهودیان نیز تابع تحولات بیرونی بود؛ تخریب کلیساها، محدودسازی شعائر دینی و اقداماتی چون ویرانی کلیسای قیامت در بیت‌المقدس (۴۰۰ ق)، بیش از آن‌که ناشی از رویکردی صرفاً دینی باشد، واکنشی به نفوذ سیاسی-فرهنگی بیزانس و نگرانی از گسترش تبشیر تلقی می‌شود (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۱۸۷/۴). با این‌همه، در مراحل پایانی خلافت، الحاکم نوعی تعدیل در سیاست‌های مذهبی در پیش گرفت؛ حذف لعن صحابه از خطبه‌ها، تخفیف فشار بر اهل ذمه و بازگشت به سیاست‌های مصلحت‌گرایانه. چنین نوسانی، گویای حاکمی است که میان ایدئولوژی دینی و منطق بقاء سیاسی، در نوسان و تعامل پیوسته قرار داشت؛ نه یک‌سره معتقد به خشونت مذهبی و نه کاملاً وفادار به تساهل اعتقادی، بلکه کنش‌گری عمل‌گرا در متن تعارض‌های ساختاری خلافت فاطمی.

اندیشه و سیاست در آینه‌ی تناقض: پیامدهای فکری و سیاسی خلافت الحاکم

خلافت الحاکم ب‌الله را می‌توان از پرتلاطم‌ترین و رمزآلودترین دوره‌های خلافت فاطمی به‌شمار آورد؛ دورانی که در تقاطع عقلانیت دینی و افراط‌گرایی آیینی رقم خورد. الحاکم، نه صرفاً خلیفه‌ای با نگرشی غیرمتعارف، بلکه کنشگری مؤثر در سپهر سیاست و ایدئولوژی بود که با گسستن از سنت‌های تثبیت‌شده‌ی خلفای پیشین، مسیر خلافت فاطمی را از ثبات و اعتدال به‌سوی بحران‌های عقیدتی، شکاف‌های فرقه‌ای و گفتمان‌های غلوآمیز سوق داد. تحلیل پیامدهای این دوران، تصویری چندبعدی از نقش شخصیت در تاریخ‌سازی و تلاقی اراده‌ی فردی با سرنوشت‌های جمعی ترسیم می‌کند:

طلوعی بر مدار عقلانیت: شکوفایی تأویلی و تساهل در سال‌های آغازین

نخستین سال‌های زمامداری الحاکم را می‌توان دوره‌ی «خویشتن‌یابی عقلانی خلافت فاطمی» نامید؛ دورانی که با رویکردی مداراگرانه و عقل‌محور همراه بود. در این دوره، قاهره به پایتختی معرفت بدل شد و دعوت اسماعیلی به مدد چهره‌هایی چون حمیدالدین کرمانی، عمقی نظری و ژرفای تمدنی یافت. (Daftary, 2007: 184) کرمانی، با بازخوانی نظام‌مند آموزه‌های فاطمی، دستگاه دعوت را نه تنها در مصر، بلکه در اقلیم‌های دوردست، به شبکه‌ای زنده، منسجم و توانمند بدل ساخت (عبادی، ۱۹۷۳: ۲۸۵).

رشد فکری دعوت فاطمی چنان بود که عباسیان به هراس افتادند؛ القادر بالله با صدور «عقیده القادریه»^۱، نه تنها به نفی اندیشه اسماعیلی پرداخت، بلکه نبرد کلامی‌ای تمام‌عیار را علیه فاطمیان رقم زد. (Halm, 1997: 121) این شکوفایی عقلانی، آخرین تجلی درخشان فاطمیان پیش از ورود به ورطه‌ی بحران بود.

از تساهل تا تخصم: چرخش ایدئولوژیک و گسست با اهل سنت

اما دیری نپایید که چرخشی بنیادین در سیاست مذهبی الحاکم رخ نمود؛ چرخشی از اعتدال به انزوا، از مدارای مذهبی به تقابل فرقه‌ای. وی با تحمیل محدودیت‌های فزاینده بر اهل سنت—از ممنوعیت شعائر عبادی گرفته تا انهدام نهادهای علمی شافعی و حنفی—پایگاه اجتماعی خلافت را در میان اکثریت سنی‌مذهب مصر به طرزی چشم‌گیر از کف داد. (Lev, 1991: 17) در حالی که فاطمیان پیش از او توانسته بودند میان قدرت سیاسی و مشروعیت اجتماعی توازن برقرار کنند، الحاکم با سیاست‌های تند، این پیوند را گسست و مسیر خلافت را به سوی واگرایی مذهبی سوق داد (مقریزی، بی‌تا: ۷۲؛ ابن حجر، بی‌تا: ۱۴۲).

انقطاع با اهل ذمه؛ از سیاست‌های درون‌دینی تا پیامدهای برون‌مرزی

سیاست سخت‌گیرانه‌ی الحاکم نسبت به اهل ذمه—خصوصاً تخریب کلیساها و مصادره اموال مسیحیان—تنها بحران داخلی نداشت، بلکه در روابط خارجی خلافت نیز اختلال جدی پدید آورد. امپراتوری بیزانس که پیوندهای تجاری مستحکمی با مصر داشت، در واکنش، روابط دیپلماتیک و اقتصادی را قطع کرد؛ رخدادی که نه تنها تراز مالی خلافت را متزلزل ساخت، بلکه شکاف میان جهان اسلام و مسیحیت را عمیق‌تر کرد (مقریزی، بی‌تا: ۷۴؛ Brett, 2001: 176). در سطحی کلان‌تر، این تنش‌ها از زمینه‌های روانی نخستین جنگ‌های صلیبی نیز محسوب می‌شوند، که در دهه‌های بعد، در بستر خصومت تاریخی میان دو جهان دینی شعله‌ور شدند.

گسست امام و امت: تضاد کنش سیاسی الحاکم با مفهوم امام معصوم

خردگرایی، توازن وجودی، و هدایت الهی، سه مؤلفه‌ی بنیادین در ساختار اندیشه‌ی امامت اسماعیلی تلقی می‌شوند؛ مؤلفه‌هایی که در نظام اعتقادی فاطمیان، امام را نه صرفاً پیشوای دینی، بلکه تجلی عقل فعال، مظهر نظم باطنی هستی، و واسطه‌ی فیض میان خالق و خلق معرفی می‌کنند (دفتری، ۱۳۸۲: ۱۱۲؛ Walker, 2003: 56) این تلقی، بازتاب روشن «امامت آرمانی» است؛ صورتی فراتاریخی، فراتجربی و کلامی از امام که او را معصوم، دانای مطلق، مصون از خطا، و حامل مشروعیت قدسی می‌انگارد (نصر، ۱۳۸۵: ۸۲).

در تقابل با این تصویر آرمانی، تجربه‌ی تاریخی خلافت الحاکم، نهمین خلیفه‌ی فاطمی، واجد نوعی گسست معرفتی بود. رفتارهای متناقض، تصمیم‌گیری‌های شتاب‌زده و سیاست‌گذاری‌های مقطعی و گاه غیرمنطقی، تصویری از امام ارائه داد که با عقلانیت نظام‌مند سنت اسماعیلی در تعارض قرار می‌گرفت. این تعارض، از منظر ماکس وبر، مصداق روشن فرسایش مشروعیت کاریزماتیک است. به‌زعم وبر، مشروعیت کاریزماتیک تا زمانی معتبر است که پیروان، رهبر را واجد خصایص استثنایی بدانند؛ اما با کاهش اعتماد و مشروعیت اجتماعی، این سرمایه نیز رو به زوال می‌گذارد (Weber, 1978: 244-247). در چنین شرایطی، چهره‌ی امام نه به مثابه تجلی عقل و توازن، بلکه به‌منزله‌ی انسانی متأثر از الزامات سیاسی، تنش‌های روانی و ناپایداری‌های قدرت بازنمایی شد؛ این تصویر، با برداشت عقل‌محور اسماعیلی از مقام امام در تضاد بود؛ چرا که در اندیشه اسماعیلی، امام مظهر عقل فعال و واسطه‌ی

^۱ عقیده القادریه سندی عقیدتی است که در سال ۴۰۸ ه.ق به فرمان خلیفه عباسی القادر بالله صادر شد و به‌عنوان بیانیه‌ای رسمی، مشروعیت خلافت فاطمی و آموزه‌های اسماعیلی را نفی می‌کرد. این متن، تلاشی برای تثبیت مواضع اهل سنت در برابر جریان‌های باطنی و شیعی بود. عقیده القادریه یکی از نخستین ابزارهای ایدئولوژیک عباسیان در جنگ کلامی با فاطمیان به‌شمار می‌رود.

فیض الهی تلقی می‌شود (Daftary, 2007: 184). سیاست‌های الحاکم، این تصویر متعالی را به چالشی جدی کشاند. وضعیتی که می‌توان آن را در قالب «امامت زیسته» تحلیل کرد—برداشتی واقع‌گرایانه از امامت که در بستر تاریخ و سیاست شکل می‌گیرد و در تقابل با صورت‌بندی آرمانی آن قرار می‌گیرد.

شکاف میان این دو صورت از امامت، به تزلزل اعتماد بدنه‌ی داعیان، ضعف انسجام ایدئولوژیک خلافت و کاهش مشروعیت الهی آن در افق ذهنی جامعه انجامید (عبادی، ۱۹۷۳: ۲۸۷؛ دفتری، ۱۳۸۲: ۱۴۵). این تعارض میان «حقیقت قدسی» و «واقعیت تاریخی»، واجد پیامدهای گسترده‌ای در سطح سیاسی و اعتقادی بود؛ از جمله بروز بحران در نظریه‌ی امامت، افول اقتدار مرکزی خلافت و بروز شکاف‌های معرفتی در درون جامعه‌ی اسماعیلی.

در مجموع، تضاد میان «امامت آرمانی» که در متون دینی، فلسفی و کلامی اسماعیلی ترسیم شده بود و «امامت زیسته» در تجربه‌ی خلافت الحاکم، به یکی از نقاط عطف در تزلزل مشروعیت فاطمیان بدل شد. این گسست معرفتی، زمینه‌ساز تحولات عمیق‌تری؛ از جمله خیزش ابورکوه، انشعاب فرقه‌ی دروژیه و شکل‌گیری طیف‌هایی از اسماعیلیه با قرائت‌های متفاوت و گاه متعارض از مفهوم امامت گردید.

از تأویل به غلو: شکاف در دعوت و پیدایش آیین دروژی

سیاست‌های مبهم و متناقض الحاکم، سرانجام زمینه‌ای مساعد برای شکل‌گیری تفسیرهای غالبانه فراهم ساخت. داعیانی چون نشکین درزی، با بهره‌گیری از خلأ معنوی و آشفتگی فکری موجود، گفتمانی نو پدید آوردند که بر الوهیت الحاکم تأکید می‌کرد (کرمانی، ۱۹۸۰: ۲۱۵). آیین نوظهور «دروژیه» که محصول همین تأویلات افراطی بود، به سرعت از چارچوب اسماعیلیه فاطمی فاصله گرفت و انشقاقی عمیق در بطن دعوت پدید آورد (مقریزی، بی‌تا: ۳۱۰؛ Daftary, 1998: 242). این تحول نه تنها انسجام دینی خلافت را تضعیف کرد، بلکه ضربه‌ای جدی بر وحدت سیاسی-فکری نظام فاطمی وارد ساخت.

الهیات غلوآمیز و افول سرمایه نمادین خلافت

ادعاهای الوهیت‌محور دربارهی الحاکم، که عمدتاً از سوی حلقه‌های غالی و باطنی‌گرای نزدیک به وی - همچون حمزه بن علی و پیروانش - ترویج می‌شد، نقطه گسستی آشکار با سنت تأویلی و عقل‌گرایی اسماعیلیه کلاسیک به‌شمار می‌رفت (Walker, 1993: 210). این چرخش از تأویل به حلول، و از عقلانیت به غلو، نه تنها با چارچوب‌های نظری داعیان متقدم در تضاد بود، بلکه زمینه واکنش‌های منفی در میان عامه مردم، و حتی بخش‌هایی از بدنه دعوت رسمی فاطمی را فراهم آورد. چنین انحرافی از مدار اعتدال فکری، سرمایه نمادین خلافت فاطمی را - که تا پیش از آن، مبتنی بر مشروعیت الهی در چارچوب عقلانی و نسب علوی بود - دچار فرسایش جدی کرد. این بحران، فرآیندی را رقم زد که در آن خلافت از موقعیت فره‌مند و وحدت‌آفرین خود فاصله گرفت و به سوی انزوا، بی‌اعتمادی اجتماعی و شکاف در صفوف داخلی دعوت سوق یافت (مقریزی، بی‌تا: ۳۱۰). از این منظر، الهیات غلوآمیز نه صرفاً انحرافی عقیدتی، بلکه شکلی از تضعیف سرمایه فرهنگی و نمادین خلافت بود که نقش بسزایی در افول اقتدار فاطمیان ایفا کرد.

مرگی در هاله‌ی ابهام؛ اسطوره‌سازی، غیبت و انشقاق نهایی

مرگ رازآلود الحاکم بأمراالله در سال ۴۱۱ ق که نه جسدی از او یافت شد و نه روایتی قطعی درباره سرنوشتش شکل گرفت، به پایانی نمادین برای دوره‌ای پرفرازونشیب از خلافت فاطمی انجامید؛ دوره‌ای که در آن، مرزهای میان تقدس، قدرت و مشروعیت به شدت دچار تزلزل شده بود. غیبت ناگهانی وی، در غیاب پاسخ روشن تاریخی، به فرصتی برای صورت‌بندی‌های اسطوره‌ای بدل شد؛ از جمله تأویل‌هایی که او را مهدی موعود یا تجلی ذات الهی دانستند (Halm, 2003: 167). این اسطوره‌سازی‌ها، فراتر از انحرافات عقیدتی، بیانگر نوعی خلأ معنایی در ساختار خلافت بود که هم مشروعیت دینی را تضعیف کرد و هم انسجام نهادی دعوت را دچار بحران ساخت. در واکنش به این شکاف نظری و اجتماعی، نهاد خلافت با رهبری الظاهر و سپس المستنصر کوشید با اعمال اصلاحات، پالایش گفتمان رسمی، و بازتعریف حدود اقتدار، مشروعیتی تازه بنا نهد (ابن حجر، بی‌تا: ۱۴۳). بدین‌سان، مرگ الحاکم نه پایان صرف یک خلیفه، بلکه نقطه گسستی در تاریخ خلافت فاطمی و آغاز مرحله‌ای از بازسازی سیاسی-ایدئولوژیک بود.

ترمیم مشروعیت فاطمی در آستانه بحران

نیمه نخست قرن پنجم هجری، دوره‌ای بود آکنده از التهاب‌های فکری، تعارض‌های فرقه‌ای و نزاع‌های ایدئولوژیک که اساس خلافت فاطمی را در معرض فرسایش قرار داده بود. تبلیغات خصمانه عباسیان، اتهامات قرمطی‌گری و گسترش اندیشه‌های غالیانه در درون ساختار دعوت، مشروعیت فاطمیان را با تردیدی عمیق مواجه ساخته بود. در این بستر بحران‌خیز، الحاکم بأمراة، خلیفه مرموز و چندچهره فاطمی، به یکی از بزرگ‌ترین متفکران اسماعیلی پناه برد: «حمیدالدین کرمانی».

در فاصله سال‌های ۴۰۵ تا ۴۰۶ ق، بنا به فرمان خلیفه، کرمانی از اقالیم شرقی به قاهره فراخوانده شد. وی نه تنها وظیفه ترمیم انسجام اعتقادی جامعه اسماعیلی را بر عهده گرفت، بلکه به بازتعریف فلسفه امامت فاطمی در برابر افراط‌گرایی درونی و چالش‌های برون فرقه‌ای پرداخت. حضور او نقطه عطفی در تاریخ اندیشه فاطمی بود؛ تلاشی برای عقلانی‌سازی مشروعیت و بازسازی ساختار متزلزل دعوت. نخستین اقدام راهبردی کرمانی، سازمان‌دهی مجدد ساختار دعوت اسماعیلی بود. وی با تأسیس نظامی مراتب‌مند، سلسله‌مراتب دینی و تبلیغی را احیا کرد؛ ساختاری که در رأس آن، امام قرار داشت و پس از وی، مقام «داعی‌الدعات» یا «باب‌الابواب» عهده‌دار هدایت تشکیلاتی دعوت می‌شد. دوازده حجت (نقیب) در اقالیم مختلف مأمور ترویج آموزه‌ها بودند و لایه‌های گوناگون داعیان (بلاغ، مطلق، محصور) و مأذونان (مکاسر، مستجیب، مؤمن‌البلیغ) در لایه‌های میانی و پایینی دعوت ایفای نقش می‌کردند (سلومی، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۳۶-۳۴۹). این سازماندهی نوین، نقشی کلیدی در احیای کارکردهای دارالعلم ایفا کرد و ساختار تئولوژیک فاطمی را از گزند گسست نجات داد. در گام دوم، کرمانی کوشید تا با نگارش متونی استدلالی، با استفاده از اصول عقل‌گرایانه، آموزه‌های امامت را از نو بنیاد نهد. در المصباح فی إثبات الأئمة، او با استناد به میراث عقلی و نقلی، امامت فاطمی را به مثابه استمرار هدایت الهی توصیف کرد و الحاکم را در قامت «امام قائم الزمان» و «امیرالمؤمنین» ترسیم نمود (کرمانی، ۱۹۶۹: ۱۵ و ۲۰). آثار او نه صرفاً در پاسخ به شکاکیت‌های رایج زمانه، بلکه در جهت بازسازی یک نظام کلامی جامع تدوین شدند. اما مهم‌ترین تقابل کرمانی با بحران، در مواجهه با انحرافات عقیدتی دروزیان آشکار شد. با گسترش افکار غالیانه‌ای که الحاکم را تجسد الوهیت می‌پنداشتند، خلیفه نگارش الرسالة الواعظة را به کرمانی سپرد. این رساله، نه صرفاً پاسخی به دروزیان، بلکه بیانیه‌ای روشن‌گر برای حفظ مرز میان مقام امام و ذات الهی بود. کرمانی در این اثر با رویکردی انتقادی، باورهای حلول‌گرایانه را مردود شمرد و تأکید کرد که امام، هرچند واسطه فیض و علم است، اما شأن او در محدوده انسانیت باقی می‌ماند (کرمانی، ۱۹۸۷: ۱۳۴-۱۴۷؛ حسین، ۱۳۷۰: ۹۹).

علاوه بر این، کرمانی آثاری نظیر معاصم الهدی، مباسم البشارات، الرسالة الکافیة، راحة العقل و أقوال الذهیبیه را به نگارش درآورد؛ متونی که در آنها سعی شد میان عقل فلسفی و ایمان دینی آشتی برقرار شود و افراط‌گرایی باطنی یا تساهل عقل‌گرایانه، هر دو در ترازوی نقد قرار گیرند. اوج اندیشه‌ورزی کرمانی را باید در اثر ماندگار راحة العقل جست؛ کتابی که نخستین نظام جامع فلسفه اسماعیلی فاطمی را پی‌ریزی کرد. در این اثر، کرمانی با بهره‌گیری از مفاهیم نوافلاطونی، متافیزیک مشائی و آموزه‌های قرآنی، تصویری از هستی عرضه می‌کند که در آن امام، قطب معرفت و واسطه فیض الهی است؛ اما نه خدایی در قالب بشر، بلکه انسان کامل در زنجیره هدایت (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۲۴).

در سال ۴۱۱ ق، اندکی پیش از ناپدید شدن الحاکم، حمیدالدین کرمانی نیز دار فانی را وداع گفت؛ اما میراث فکری او، نقطه اتکایی برای بازتعریف هویت اسماعیلی باقی ماند. او از محدود متفکرانی بود که توانست در برابر افراط، نه با تندروی، بلکه با تدبیر و تعقل بایستد و خلافت فاطمی را از سقوط در ورطه انحلال فکری نجات دهد.

نتیجه‌گیری

خلافت فاطمی پس از فتح مصر در سال ۳۵۸ ه.ق، به‌ویژه در دوران المعز لدین‌الله و العزیز بالله، نمود روشنی از تحقق گفتمانی عقل‌محور بر پایه تأویل‌گرایی، مشروعیت دینی و نهادسازی سیاسی در چارچوب آموزه‌های امام‌محور اسماعیلی بود. این دوره را می‌توان نقطه‌ای اوج انسجام فکری و ساختاری جریان فاطمی دانست؛ زمانی که پیوند عقل و دین، در قالب خلافت، به ابزاری مؤثر برای تحکیم اقتدار سیاسی در برابر خلافت عباسی و سایر قدرت‌های رقیب تبدیل شد.

با این حال، خلافت الحاکم بأمرالله (۳۸۶-۴۱۲ ق) نقطه‌ی چرخشی در تداوم این مسیر به‌شمار می‌رود. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که هرچند الحاکم در آغاز به سنت عقل‌گرایانه‌ی پیشینیان پایبند بود و نهادهایی همچون دارالعلم را بنیان نهاد، به‌تدریج به‌سوی سیاست‌هایی اقتدارگرایانه متمایل شد که توازن میان عقل و مشروعیت دینی را برهم زد. حمایت هم‌زمان وی از جریان‌های غالی و اعمال محدودیت بر اهل سنت و اهل ذمه، بازتابی از بحران هویت در درون ساختار خلافت فاطمی بود.

این دوگانگی نه‌تنها در عرصه‌ی سیاست و اجتماع، بلکه در لایه‌های نظری دعوت نیز انعکاس یافت و به شکاف‌هایی عمیق در مناسبات مذهبی، اجتماعی و جانشینی انجامید. اقداماتی چون عزل ولیعهد مشروع (الظاهر) و نادیده‌گرفتن سنت موروثی امامت، بنیان مشروعیت خلافت را به‌گونه‌ای بنیادین متزلزل ساخت. بگونه‌ای که این بحران در سال‌های پس از مرگ المستنصر، با انشقاق دعوت، به‌شکلی عینی و برگشت‌ناپذیر خود را نمایان ساخت.

در عرصه‌ی خارجی نیز، دوران الحاکم با تشدید تنش در روابط با امپراطوری بیزانس و بروز شورش‌هایی همچون قیام ابورکوه اندلسی، نشانه‌هایی روشن از افول اعتبار خلافت در میان گروه‌های مذهبی و قومی غیرشیعی به همراه داشت؛ وضعیتی که هم از تناقض‌های درونی سیاست‌های او ریشه می‌گرفت و هم بازتاب زوال انسجام ایدئولوژیک در نظام فکری فاطمیان بود.

با این‌همه، ارزیابی منصفانه‌ی خلافت الحاکم مستلزم گذر از روایت‌های خصمانه و تفسیرهای تقلیل‌گرایانه‌ی روان‌شناختی است. منابع اسماعیلی، از جمله آثار حمیدالدین کرمانی، تصویری متفاوت از الحاکم ترسیم می‌کنند: چهره‌ای متفکر، اصلاح‌گر و در پی بازتعریف مشروعیت خلافت در بستر بحران‌های سیاسی و الهیاتی قرن چهارم هجری. تلاش او برای تلفیق عقلانیت، اقتدار سیاسی و اسطوره‌سازی دینی، هرچند در کوتاه‌مدت نوعی انسجام سازمانی پدید آورد، اما در بلندمدت زمینه‌ی واگرایی در منظومه‌ی فاطمی را فراهم ساخت.

در یک جمع‌بندی، خلافت الحاکم را باید نماد تعارض ریشه‌دار میان عقل‌گرایی تأویلی و اقتدارگرایی دینی دانست. این تعارض را می‌توان از منظر نظریه‌های وبر و دورکیم نیز تحلیل کرد؛ جایی که افول مشروعیت کارزماتیک و اختلال در انسجام اجتماعی، به واگرایی شدید در نظام خلافت انجامید. کارنامه‌ی دوگانه‌ی او، تلفیقی از نوآوری‌های فکری و در عین حال تزلزل‌های ساختاری، آشکارکننده‌ی گسستی ژرف در نظم نظری و سیاسی خلافت فاطمی بود. بر پایه‌ی تحلیل تطبیقی منابع اسماعیلی و غیر اسماعیلی، این مقاله نشان داد که دوران الحاکم نه مقطعی گذرا، بلکه نقطه‌ی عطفی در روند تحول دعوت اسماعیلی و نسبت دین و قدرت در تمدن اسلامی به‌شمار می‌آید. در همین راستا، پژوهش‌های آینده می‌توانند با تمرکز بر مقایسه‌ی روایت‌های متعارض درباره‌ی الحاکم و واکاوی بازتاب اندیشه‌های او در شکل‌گیری مکاتب غالی و اصلاح‌گرا، چشم‌اندازی تازه و ژرف‌نگر از میراث فکری و تاریخی این دوره ترسیم کنند.

منابع

- ابن الأثیر، عزالدین. (۱۳۷۱ش). الکامل در تاریخ. ترجمه: ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی.
- ابن الأثیر، عزالدین. (۱۹۹۵م). بن اثیر، عزالدین. *الکامل فی التاریخ*. ج ۹. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن تغری بردی، جمال‌الدین یوسف. (بی‌تا). *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهرة*. قاهره: دارالکتب المصریه، ج ۴.
- ابن حجر العسقلانی. (بی‌تا). *رفع الإصر عن قضاء مصر*. تحقیق: علی محمد عمر. قاهره: مطبعه الخانجی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۲۰۰۵م). *الكتاب العبر و دیوان المبتدأ والخبر فی أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر*، تحقیق: خلیل شحاده، بیروت: دارالفکر، ج ۴.
- ابن دقماق، ابراهیم محمد. (بی‌تا). *الانتصار*. بیروت: مکتبه التجاری للطباعه.
- ابن عذاری، محمد بن محمد. (۱۹۸۳م). *البیان المغرب*. تحقیق: بی‌سی. کولان و پرونسال. بیروت: دارالثقافه.
- دفتری، فرهاد. (۱۳۷۵ش). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه: فریدون بدره‌ای. تهران: نشر فرزنان.
- دفتری، فرهاد. (۱۳۸۲ش). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه: فریدون بدره‌ای، تهران: نشر فرزنان روز.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد. (۱۹۶۱م). *العبر فی خبر من غیر*. تحقیق: فؤاد سید. کویت: بی‌نا.
- رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۸۸ش). *جامع التواریخ*. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و مدرسی زنجانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- سلومی، سلیمان عبدالله. (۱۴۲۲ق). *أصول الإسماعیلیه*. ریاض: دار فضیله.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن. (بی‌تا). *حسن المحاضره فی تاریخ مصر و القاهرة*. تحقیق: ابوالفضل ابراهیم. قاهره: دار احیاء.

- عبادی، احمد مختار. (۱۹۷۰). فی التاريخ العباسی و الفاطمی. بیروت: دار النهضة العربية.
- عبادی، عبدالمنعم. (۱۹۷۳م). الدولة الفاطمية فی مصر. القاهرة: دار المعارف.
- کاشانی، جمال‌الدین عبدالله بن علی. (۱۳۶۶ش). زبدة التواریخ. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کرمانی، حمیدالدین. (۱۹۶۹م). المصاییح فی إثبات الإمامة. تحقیق: مصطفی غالب. بیروت: منشورات حمد.
- کرمانی، حمیدالدین. (۱۹۸۷م). مجموعه الرسائل. تحقیق: مصطفی غالب. بیروت: مؤسسه الجامعیه للدراسات.
- کرمانی، حمیدالدین. (۱۹۸۰م). راحة العقل. تحقیق و مقدمه: مصطفی غالب. بیروت: دار الأندلس.
- لوئیس برنارد و دیگران. (بی‌تا). اسماعیلیان. ترجمه و تدوین: یعقوب آژند. تهران: بی‌نا.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۹۱۹م). المقفی الكبير. تحقیق: محمد البعلاوی. بیروت: دارالمغرب الإسلامی.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۹۹۸م). المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار. تحقیق: خلیل منصور. بیروت: دارالکتب.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۹۹۷م). المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مقریزی، تقی‌الدین. (بی‌تا). اعطاء الحنفی بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفا. قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامیه.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۹۹۱م). اعطاء الحنفی بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفا. قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامیه.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۵). باغ حقیقت. ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: نشر سوفیا.

References:

- Brett, M. (2001). The Rise of the Fatimids: The World of the Mediterranean and the Middle East in the Tenth Century CE. Leiden: Brill.
- Daftary, F. (1998). A Short History of the Ismailis. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Daftary, F. (2004). Ismaili Literature: A Bibliography of Sources and Studies. London: I.B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies.
- Daftary, F. (2007). The Isma'ilis: Their History and Doctrines. Cambridge: Cambridge University Press.
- Durkheim, É. (1984). The Division of Labour in Society (Trans. W. D. Halls). New York: Free Press.
- Halm, H. (1997). The Fatimids and Their Traditions of Learning. London: I.B. Tauris.
- Halm, H. (2003). The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids. Leiden: Brill.
- Lev, Y. (1991). State and Society in Fatimid Egypt. Asian and African Studies, 25(1), 1–17.
- Walker, P. E. (1993). Hamid al-Din al-Kirmani: Ismaili Thought in the Age of al-Hakim. London: I.B. Tauris.
- Walker, P. E. (2003). Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and Its Sources. London: I.B. Tauris.
- Weber, M. (1978). Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology (Eds. G. Roth & C. Wittich).

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.